Studia z Geografii Politycznej i Historycznej
tom 2 (2013), s. 47–62

Marta Chmielewska

Wielokulturowe dziedzictwo materialne Katowic

Katowice, które w przeszłości były ośrodkiem wielokulturowym, zamieszkanym jednocześnie przez Ślązaków, Niemców, Żydów i Polaków, dziś są miastem jednonarodowym, a Polacy stanowią ponad 90% jego mieszkańców. Celem artykułu jest charakterystyka dziedzictwa materialnego pozostawionego w Katowicach przez ich dawnych mieszkańców pochodzenia niemieckiego i żydowskiego. W artykule nakreślono historię rozwoju miasta z uwypukleniem wpływu społeczności poszczególnych kultur na ówczesny charakter Katowic, przedstawiono wybrane elementy poniemieckiego i pożydowskiego dziedzictwa materialnego oraz omówiono stosunek do tego dziedzictwa późniejszych pokoleń katowiczan.

Słowa kluczowe: Katowice, Żydzi, Niemcy, dziedzictwo kulturowe

1.Wprowadzenie

Katowice, stolica województwa śląskiego, to niespełna 150-letnie miasto, wyrosłe na peryferiach Górnego Śląska z niewielkiej wsi. Specyficzny charakter, odzwierciedlający się przede wszystkim w niezwykle zróżnicowanej pod względem morfologicznym przestrzeni miejskiej, zawdzięczają burzliwej historii, którą warunkowały liczne, zmienne i różnorodne czynniki, uaktywniające się na poszczególnych etapach rozwoju miejscowości. Jednym z czynników, które wywarły wpływ na współczesny obraz miasta, była aktywność społeczności zamieszkującej te tereny. Na społeczność tę przez długi czas składali się przedstawiciele różnych narodowości i wyznań, jednocześnie reprezentujący różne kręgi kulturowe, zatem, zgodnie z definicjami M. Golki (1997) i E. Rekłajtis (2007), w Katowicach występowało zjawisko wielokulturowości.

Wielokulturowość Katowic była naturalną konsekwencją położenia miejscowości w regionie pogranicza, jakim był i nadal jest Górny Śląsk. Historia tego regionu jest bardzo burzliwa, wyodrębniony terytorialnie w XIII w. wielokrotnie zmieniał zarówno przebieg swoich granic, jak i przynależność państwową, był także kilkakrotnie wewnętrznie podzielony granicami administracyjnymi i państwowymi. O pogranicznym, narożnikowym charakterze Górnego Śląska zadecydowało jego położenie geograficzne (na skrzyżowaniu średniowiecznych szlaków handlowych, a jednocześnie peryferyjnie w stosunku do centrów przy-

legających państw) oraz konsekwencje tego położenia – teren ten był od zawsze obiektem zainteresowań okolicznych państw: Polski, Czech, Austrii czy Niemiec (Prus), a w dalszej kolejności jego bogactwa naturalne (Chmielewska, Szajnowska-Wysocka 2011). Na kulturę tego historycznego regionu największy wpływ wywarli, oprócz rdzennych mieszkańców pochodzenia polskiego, Niemcy, którzy pojawili się tu jeszcze w czasach Piastów śląskich (przybywali na zaproszenie śląskich książąt do okolicznych miast oraz klasztorów), masowo zaś zaczęli zasiedlać te ziemie po przejęciu ich przez Prusy (po wojnach śląskich w XVIII w.) i później w okresie industrializacji (XIX w.). Pośredni wpływ na kulturę mieli też Czesi i Morawianie (między XIV a XVI w. Górny Śląsk znajdował się pod panowaniem Korony Czeskiej, a następnie wraz z nią wszedł w skład państwa Habsburgów) oraz Żydzi, którzy do tego regionu dotarli stosunkowo późno, bo dopiero pod koniec XVIII w. Pod względem religijnym mieszkali tu zatem obok siebie: katolicy, protestanci oraz żydzi (Suchacka, Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007, Szaraniec 2007).

Wielokulturowość Katowic, tak ewidentna w przeszłości, jest dziś praktycznie niedostrzegalna. Katowice nie są już miastem kosmopolitycznym, 91% ich mieszkańców stanowią Polacy (według Narodowego Spisu Ludności z 2002 r.). Jednak ślady wielokulturowości tego miasta odnaleźć można w jego przestrzeni miejskiej w postaci: elementów zabudowy, założeń architektonicznych, kościołów, cmentarzy, pomników czy placów. Celem artykułu jest charakterystyka dziedzictwa materialnego pozostawionego w Katowicach przez mieszkańców pochodzenia niemieckiego i żydowskiego. W artykule nakreślono historię rozwoju miasta z uwypukleniem wpływu społeczności poszczególnych kultur na ówczesny charakter Katowic, przedstawiono wybrane elementy poniemieckiego i pożydowskiego dziedzictwa materialnego oraz omówiono stosunek do tego dziedzictwa późniejszych pokoleń katowiczan.

2. Zarys historii rozwoju Katowic

Katowice powstały jako wieś w 1598 r., a prawa miejskie otrzymały w 1865 r., ale historia tego miasta i wszystkich ziem, które dziś znajdują się w jego granicach (przyjętych w 1975 r.), rozpoczyna się dużo wcześniej – na przełomie XIII i XIV w. (z tych czasów pochodzą pierwsze wzmianki o najstarszych osadach współtworzących dziś miasto). Przebieg rozwoju tej miejscowości można podzielić na sześć okresów (Chmielewska 2012b):

– lata 1287–1754 – okres przedindustrialny,
– lata 1754–1865 – okres wczesnego uprzemysławiania,
– lata 1865–1922 – okres rozwoju Katowic jako młodego niemieckiego miasta,

– lata 1922–1945 – okres po włączeniu badanego obszaru do Polski oraz okres drugiej wojny światowej,
– lata 1945–1989 – okres po drugiej wojnie światowej i PRL,
– po 1989 r. – okres po reformie ustrojowej.

W okresie przedindustrialnym badany obszar rozwijał się powoli zarówno pod względem przestrzennym, jak i ludnościowym. Warunki naturalne i topograficzne: niezbyt urodzajne gleby (w typie bielic), drobne cieki wodne z zabagnionymi brzegami (Katowice położone są na dziale wodnym pierwszego rzędu) oraz rozległe i gęste lasy (wymagające karczunku pod osadnictwo), nie zachęcały do osiedlania się na tym terenie. Potwierdzają to badania archeologiczne, które wykazały co prawda występowanie tu ludności w epoce kamienia (w mezolicie i neolicie) i w epoce brązu (ślady kultury przedłużyckiej i łużyckiej), jednak było ono krótkotrwałe i punktowe (głównie w północno-wschodniej i zachodniej części współczesnych Katowic), natomiast stałe osadnictwo pojawiło się dopiero w późnym średniowieczu (Pierzak 2005).

Między XIII a XVIII w. powstały wszystkie duże wsie, które w późniejszych okresach były włączane w granice miasta, oraz niektóre ich kolonie i przysiółki. Osady miały głównie charakter rolniczy lub leśny. Występowały również osady kuźnicze z kuźnicami żelaza oraz osady wydobywcze (Chmielewska 2012b). Ze względu na niską jakość gleb, miejscowa ludność trudniła się nie tylko rolnictwem, ale też hodowlą (o czym świadczą stawy rybne, tzw. rybniki i folwarki), ponadto wykonywała liczne prace na rzecz kuźnic (wyrąb i zwózka drewna, wypalanie węgla drzewnego, wydobywanie i dostarczanie rudy itp.). Do elity wiejskiej zaliczani byli młynarze, karczmarze oraz kuźnicy, zwani mistrzami (Barciak 2004).

W okresie przedindustrialnym zmiany przynależności państwowej badanego obszaru nie miały dużego wpływu na rozwój przestrzenny i na strukturę ludności. Zmieniał się jedynie obowiązujący język urzędowy, co nie przeszkadzało ludności rodzimej w używaniu języka polskiego w domach oraz w kościele katolickim (właściwie kształtowała się specyficzna odmiana języka polskiego – gwara śląska, oparta na języku staropolskim, z licznymi naleciałościami niemieckimi i czeskimi). Sytuacja zmieniła się w połowie XVIII w., tuż po przejęciu tych ziem przez Prusy (w 1740 r.) po trzech wojnach śląskich z Habsburgami, które zbiegło się z początkiem industrializacji obszaru.

Uprzemysławianie terenu dzisiejszych Katowic było związane przede wszystkim z rozwojem hutnictwa i górnictwa. W pierwszej kolejności huty opalane koksem powstawały w miejscu dawnych kuźnic żelaza, następnie obok nich powstawały kolejne zakłady, zajmujące się wytopem i obróbką także innych metali (cynk, srebro i ołów). Wraz z rozwojem hutnictwa wzrosło zapotrzebowanie na węgiel kamienny, z którego wytwarzano koks. Kopalnie tego surowca

powstawały więc na potrzeby hut, często w ich sąsiedztwie. Początkowo były to liczne, ale niewielkie zakłady, które z czasem konsolidowano (Chmielewska 2010, 2012b). Huty i kopalnie zakładali najczęściej przybysze z innych uprzemysłowionych wcześniej regionów, przede wszystkim pochodzenia niemieckiego. Ci tzw. wielcy przemysłowcy przyczynili się do rozwoju regionu, znacznie go przy tym przekształcając. Z jednej strony wywoływali zmiany w przestrzeni o charakterze morfologiczno-funkcjonalnym (zatracanie funkcji rolniczych wsi na rzecz rozwoju funkcji przemysłowych, zmiany charakteru zabudowy: pojawienie się specyficznych budynków zakładów przemysłowych i domów robotniczych w istniejących osadach oraz powstawanie nowych, typowo przemysłowych jednostek osadniczych), z drugiej zaś strony – zmiany w strukturze demograficznej i społecznej (napływ ludności spoza regionu do pracy w przemyśle oraz przekwalifikowanie ludności lokalnej).

Napływająca ludność pochodzenia polskiego (z górnośląskich wsi, zza granicy Królestwa Polskiego i z austriackiej części Śląska oraz z Galicji) zatrudniała się jako górnicy, hutnicy i robotnicy, natomiast warstwa uprzywilejowana, tj. przedsiębiorcy i urzędnicy pochodzili z głębi Niemiec. Ludność niemieckiego pochodzenia była najczęściej wyznania ewangelicko-augsburskiego. Szybko rosnąca liczba ludności tego wyznania doprowadziła do powołania w Katowicach parafii ewangelickiej w 1854 r. W pierwszej połowie XIX w. w mieście i okolicznych osadach pojawili się ponadto Żydzi, których systematycznie przybywało wraz ze stopniowym zrównywaniem ich w prawach z wyznawcami innych religii. Prowadzili oni najczęściej karczmy i gospody, a także trudnili się handlem i usługami – inwestowali w nieruchomości, fabryki mydła, wyrobów skórzanych oraz młyny. Pierwszy żydowski dom modlitwy powstał w Bogucicach w 1855 r., a w 1862 r. powstała pierwsza synagoga w Katowicach (Jedynak 2005, Suchacka, Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007).

Szczególną rolę w historii Katowic odegrał Franz Winckler, który posiadał kilkadziesiąt kopalń węgla, galmanu i rudy żelaza oraz kilkanaście hut żelaza i cynku. Nabył on wieś Katowice w 1839 r., a w 1842 r. przeniósł tu siedzibę zarządu swoich dóbr nominalnych. Następnie wraz z zarządcą swoich dóbr, Friedrichem Grundmannem, przyczynił się do budowy w Katowicach stacji kolejowej w 1846 r. (Jedynak 2002, Kuzio-Podrucki 2002, Falęcki 2004). Miejscowość zyskała na znaczeniu, stając się nadgranicznym węzłem kolejowym, pojawiły się uwarunkowania do rozwoju funkcji handlowej miejscowości i postępowała urbanizacja wsi (Tkocz 1995). Dalsze starania Wincklera i Grundmanna doprowadziły do nadania Katowicom praw miejskich w 1865 r., mimo iż nie chciała tego autochtoniczna ludność polskiego pochodzenia. Katowice miały się stać młodym, prężnym, nowoczesnym, niemieckim miastem przemysłowym (Starnawska 1990).

Nadanie praw miejskich Katowicom przyniosło dalsze zmiany morfologiczno-funkcjonalne i społeczno-demograficzne obszaru. Postępowała przebudowa wsi w ośrodek miejski: nastąpiła zmiana rozplanowania miejscowości, wprowadzono nową zabudowę, typowe dla miast instytucje (ratusz, dworzec, szpital, łaźnię, kościoły – ewangelicki i katolicki, synagogę, sąd, więzienie, teatr, hotele, restauracje i szkoły), obiekty usługowe i handlowe oraz budynki mieszkalne – kamienice i wille. Nowe kamienice i wille zasiedlili bogaci mieszkańcy, najczęściej nowo przybyli do Katowic (Niemcy oraz Żydzi). Gospodarstwa wiejskie wraz z ludnością autochtoniczną funkcjonowały już tylko na peryferiach, na południe od linii kolejowej. Z miasta wyprowadzono też funkcje przemysłowe, huty zlokalizowane w jego granicach zamknięto, a tereny po nich zrewitalizowano, pozostałe funkcjonowały poza granicami miasta i tam też osiedlali się robotnicy (Starnawska 1990, Chmielewska 2012b). Warto zauważyć, że jeszcze w 1867 r. Polacy stanowili 50% mieszkańców miasta, a w 1905 r. już tylko 19% (Szaraniec 1980).

W 1922 r., po pierwszej wojnie światowej, trzech powstaniach śląskich (1919 r., 1920 r., 1921 r.) i plebiscycie, badany obszar znalazł się w obrębie państwa polskiego. Nowe polskie władze podniosły rangę miasta, mianując je stolicą nowo utworzonego autonomicznego województwa śląskiego. Wzmocnienie pozycji miasta wymogło jego rozbudowę w celu przystosowania go do nowej funkcji. Miasto wzbogaciło się o reprezentacyjne budynki, jak gmach urzędu wojewódzkiego oraz liczne placówki kulturalne i oświatowe, m.in. gmach Muzeum Śląskiego, a także lotnisko. Ze względu na brak miejsca na dalszą rozbudowę miasta zdecydowano się powiększyć jego granice o kilka sąsiednich osad, tworząc tzw. wielkie Katowice.

Aż do połowy XX w. Katowice pozostały miastem wielokulturowym. Po zmianie przynależności państwowej w 1922 r. nie zmuszano Niemców do opuszczania swego dotychczasowego miejsca zamieszkania i pracy (nadal stanowili 13% wszystkich mieszkańców), byli jednak stopniowo odsuwani od władzy w mieście. Po kryzysie w latach 30. XX w. wielu Niemców zdecydowało się wyjechać, a po 1937 r. byli do tego wręcz przymuszani przez władze polskie. Podobnie było z ludnością żydowską, większość Żydów pozostała w Katowicach, jednak ci, którzy czuli się związani z Niemcami w latach 30. XX w. – tak jak oni – emigrowali do Niemiec. Z kolei ludność miejscowa, często niezdecydowana co do swojej narodowości, miała prawo wyboru, czy chce pozostać w mieście jako Polak, czy wyjechać jako Niemiec. Jednocześnie z odpływem ludności niepolskiej do Katowic napływały fale imigrantów polskiego pochodzenia, wśród nich „nowa elita", która objęła stanowiska w radzie miasta czy w urzędzie wojewódzkim. Przybywali oni ze wszystkich stron: z niemieckiej części Śląska, z Wielkopolski, z Małopolski, a także z Polski centralnej i kre-

sowej, przywożąc ze sobą zupełnie inną kulturę niż ta, którą kultywowała polska ludność autochtoniczna, czyli Ślązacy. Z głębi Polski napływali ponadto Żydzi (Woźniczka 2005).

W trakcie drugiej wojny światowej miasto znalazło się ponownie pod panowaniem niemieckim i zostało potraktowane jak tereny odzyskane. Katowice stały się siedzibą władz rejencji, a później prowincji górnośląskiej. Samo miasto nie ucierpiało, Niemcy spalili jedynie synagogę oraz rozebrali gmach Muzeum Śląskiego. Nastąpiły jednak znaczne zmiany ludnościowe. Część ludności napływowej uciekła z miasta w przededniu wojny, ci, którzy pozostali, byli deportowani, do 1941 r. wysiedlono również wszystkich Żydów. Na ich miejsce sprowadzano ludność z głębi Rzeszy, nie była ona jednak zadowolona z zastanych warunków bytowych i gardziła lokalną ludnością niemiecką i śląską (Woźniczka 2005).

Po drugiej wojnie światowej Katowice ponownie znalazły się w Polsce i zostały stolicą województwa śląsko-dąbrowskiego. Ze względu na rozwinięty tu przemysł i duże skupisko klasy robotniczej stały się sztandarowym miastem robotniczym (Woźniczka 2002). W okresie PRL były przede wszystkim ośrodkiem przemysłowym. Na przełomie lat 60. i 70. XX w. rozwinęły się także jako ośrodek akademicki – powstały tu cztery uczelnie wyższe (Szaflarski 1978). Ponadto przebudowano śródmieście, wybudowano liczne osiedla mieszkaniowe i trzykrotnie poszerzano granice miasta, aż w 1975 r. uzyskało obecny kształt.

Druga wojna światowa położyła kres wielokulturowości Katowic. Forsowana przez władze tendencja do homogenizacji narodowościowej społeczeństwa spowodowała wysiedlanie osób innej narodowości niż polska, a w szczególności Niemców (Sobczyński 2012). Śląska ludność lokalna, uznana za Niemców, także była gnębiona represjami. Na miejsce ludności niemieckiej sprowadzano repatriantów i przesiedleńców, którzy przybywali tu z całej Polski. Różnice kulturowe między Polakami z różnych stron kraju, kontrastujące zwłaszcza z kulturą ludności autochtonicznej, były tłumione przez władze komunistyczne, dążące do unifikacji narodu polskiego. Tym Ślązakom, którzy nie potrafili się dostosować, w latach 70. XX w. dano możliwość wyjazdu do Niemiec w ramach tzw. akcji łączenia rodzin. Z kolei Żydzi, którzy tuż po wojnie zamieszkali w Katowicach w wyniku migracji z innych części kraju lub nielicznych powrotów dawnych mieszkańców, także nie zagrzali miejsca w mieście na długo. Zwłaszcza ci ostatni mieli szczególny problem z adaptacją do nowej rzeczywistości, w której nie mogli liczyć na odzyskanie swojej dotychczasowej własności. Z tego powodu i w efekcie rosnącego w Polsce antysemityzmu liczba Żydów systematycznie malała, emigrowali do krajów zachodnich i nowo powstałego państwa Izrael (Jaworski 2004, Woźniczka 2005, Suchacka, Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007).

Po transformacji ustrojowej rozpoczętej w 1989 r. Katowice bardzo się zmieniły pod względem morfologiczno-funkcjonalnym. Z przestrzeni miasta systematycznie znikają huty i kopalnie oraz inne zakłady przemysłowe, a tereny zdegradowane i pozbawione pierwotnej funkcji są zagospodarowywane w wyniku rewitalizacji pod obiekty kulturalne, handlowo-rozrywkowe czy nowoczesne osiedla mieszkaniowe. Po ponad 20 latach restrukturyzacji przemysłu miasto powoli zapomina o swojej przeszłości, stając się ośrodkiem postindustrialnym i postsocjalistycznym, aspirującym do miana stolicy obszaru metropolitalnego. Katowice pozostają jednak miastem jednonarodowym, zamieszkanym w ponad 90% przez Polaków. Nic nie wskazuje na to, by sytuacja ta miała się w najbliższym czasie zmienić.

3. Dziedzictwo poniemieckie

Po prześledzeniu historii rozwoju Katowic można stwierdzić, że ludność pochodzenia niemieckiego prowadziła działalność w granicach współczesnego miasta przez blisko 200 lat – od połowy XVIII w. do połowy XX w. – i pozostawiła po sobie materialne dziedzictwo kulturowe, które można zasadniczo podzielić na dwie grupy: obiekty związane z działalnością Niemców na rzecz rozwoju miasta oraz obiekty związane z uprzemysławianiem miasta przez tzw. wielkich przemysłowców. Dziedzictwo kulturowe tworzą zarówno pojedyncze budynki, jak i ich zespoły, a także fragmenty planu miasta i założenia urbanistyczne.

Poniemieckie dziedzictwo materialne o charakterze miejskim jest skupione przede wszystkim w śródmieściu współczesnych Katowic i pochodzi z XIX w. oraz początków XX w. Najważniejszym jego elementem jest rozplanowanie pierwotnego miasta (ryc. 1), a więc obszaru między rzeką Rawą (wtedy odkrytą) na północy a linią kolejową na południu oraz ul. Dąbrówki na zachodzie i ul. Graniczną na wschodzie – według planu Nottebohna z 1856 r. oraz dalej według planu Nepilly'ego z 1875 r. W pierwszym z planów wytyczono ulicę centralną (ob. ul. 3 Maja), równoległą do rzeki Rawy i linii kolejowej, która łączyła dwa place – obecnie plac Wolności i Rynek. Od tej głównej drogi odchodziły krótkie uliczki, stanowiące sieć dróg miejskich, od placów zaś odchodziły szlaki prowadzące do sąsiednich miejscowości. Drugi plan zakładał zagospodarowanie terenów na wschód od Rynku. Wyznaczony wtedy rozkład ulic i placów zachował się po dziś w prawie w niezmienionym stanie – znaczne zmiany zaszły jedynie w obrębie Rynku i placu przy dworcu PKP (Chmielewska 2011, 2012a).

Kolejnym elementem dziedzictwa poniemieckiego o charakterze miejskim jest zabudowa śródmieścia: kamienice, wille, obiekty użyteczności publicznej i sakralne. Wśród kamienic wymienić należy te, które wypełniają przestrzenie

w siatce ulic wyznaczonej w planach Nottebohna i Nepilly'ego, gdzieniegdzie tylko zastąpione zabudową późniejszą. Wśród willi na uwagę zasługują te zlokalizowane przy ul. Warszawskiej; wiele z nich należało do osób zasłużonych dla rozwoju miasta, niestety nie zachowała się najokazalsza – willa Friedricha Grundmanna. Z obiektów użyteczności publicznej do najcenniejszych należy budynek dawnego gimnazjum, dziś Liceum im. A. Mickiewicza przy ul. Mickiewicza, wśród pozostałych wymienić można siedzibę Teatru Śląskiego przy Rynku (ryc. 2), budynki Szpitala Klinicznego im. A. Mielęckiego przy ul. Francuskiej, budynek sądu i więzienia przy ul. Mikołowskiej oraz zabudowę starego dworca PKP przy ul. Dworcowej.

Ryc. 1. Plan miasta Katowice z 1905 r.
Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach

Wreszcie do dziedzictwa poniemieckiego o charakterze miejskim zaliczają się najstarsze katowickie kościoły, a mianowicie ewangelicko-augsburski kościół Zmartwychwstania Pańskiego przy ul. Warszawskiej z 1858 r. (ryc. 3) i katolicki kościół pw. Najświętszej Marii Panny przy ul. Mariackiej z 1870 r. (ryc. 4) oraz związane z nimi nekropolie (Dudała, Dziwoki 2004). Na uwagę

zasługuje szczególnie nieistniejący już cmentarz ewangelicki przy ul. Damrota, który powstał w 1856 r. na terenach Grundmanna i został zlikwidowany w latach 70. XX w. Pochowano na nim wybitne osoby, które przyczyniły się do rozwoju Katowic, m.in. samego Grundmanna (Suchacka, Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007). Obecnie w miejscu tego cmentarza znajduje się skwer Richarda Holtzego z tablicą pamiątkową ku czci spoczywających tu osób (ryc. 5).

Ryc. 2. Teatr Śląski im. S. Wyspiańskiego
Źródło: fotografia autorki (2011)

Ryc. 3. Kościół ewangelicko-augusburski przy ul. Warszawskiej
Źródło: fotografia autorki (2013)

Ryc. 4. Kościół katolicki przy ul. Mariackiej
Źródło: fotografia autorki (2011)

Ryc. 5. Tablica pamiątkowa w miejscu dawnego cmentarza ewangelickiego przy ul. Damrota
Źródło: fotografia autorki (2013)

Dziedzictwo przemysłowe pozostałe po działalności „wielkich przemysłowców" jest dla odmiany możliwe do znalezienia w różnych zakątkach współczesnych Katowic, wszędzie tam, gdzie prowadzili oni swoją działalność. Przede wszystkim należy wyróżnić tu trzy grupy obiektów: zabudowę zakładów przemysłowych, osiedla i kolonie patronackie oraz rezydencje właścicieli zakładów przemysłowych.

Najsłabiej zachowaną i najbardziej narażoną na całkowitą likwidację grupą są elementy zabudowy hut, kopalń czy fabryk. W związku z restrukturyzacją przemysłu i rewitalizacją zdegradowanych terenów poprzemysłowych systematycznie znikają one z przestrzeni miasta. Do zachowanych można zaliczyć kilka zabytkowych budynków, zlokalizowanych na terenie dawnej kopalni Gottwald, gdzie mieści się Silesia City Center (ryc. 6), czy na terenie dawnej kopalni Katowice, gdzie mieści się Nowe Muzeum Śląskie, oraz budynki czynnej jeszcze kopalni Wieczorek (ryc. 7) (Chmielewska 2010). Zachowana, aczkolwiek w bardzo złym stanie, jest także zabudowa huty Uthemanna w Szopienicach. Dla kontrastu, w dobrym stanie znajduje się odrestaurowana zabudowa szopienickiego browaru Mokrskich.

Ryc. 6. Elementy dawnej zabudowy przemysłowej kopalni węgla kamiennego Gottwald na terenie Silesia City Center
Źródło: fotografia autorki (2006)

Ryc. 7. Szyb Pułaski
Źródło: fotografia autorki (2006)

Ryc. 8. Fragment pierwotnej zabudowy mieszkaniowej osiedla patronackiego Giszowiec
Źródło: fotografia autorki (2008)

Ryc. 9. Fragment zabudowy osiedla patronackiego Nikiszowiec
Źródło: fotografia autorki (2012)

Liczną i najbardziej wrośniętą w tkankę miasta grupę obiektów stanowią kolonie i osiedla patronackie, budowane z inicjatywy właścicieli zakładów przemysłowych na potrzeby ich pracowników. W Katowicach można odnaleźć ślady 34 takich obiektów, z których 25 powstało w państwie niemieckim. Obiekty te są zróżnicowane pod względem czasu powstania, wielkości, standardu mieszkań, typu budynków i zachowania (Chmielewska 2009). Do najbardziej interesujących obiektów patronackich należą osiedla Giszowiec (ryc. 8) i Nikiszowiec (ryc. 9), zlokalizowane w Janowie, wybudowane dla górników kopalni Giesche (ob. Wieczorek) (zob. Chmielewska 2012c).

Ostatnim typem obiektów związanych z działalnością „wielkich przemysłowców" są ich rezydencje. W granicach Katowic nie było ich zbyt wiele, w przeciwieństwie do sąsiednich miast. Do najciekawszych można zaliczyć willę Uthemanna, mieszczącą się w pobliżu osiedla Giszowiec. Do niezachowanych zaś należy zamek Wincklerów, zlokalizowany niegdyś przy dzisiejsze ul. Korfantego, a zburzony ze względów ideologicznych w 1976 r.; pozostałością po nim jest niewielki park przy pomniku Powstańców Śląskich.

4. Dziedzictwo pożydowskie

Żydzi pojawili się w Katowicach w pierwszej połowie XIX w. i prowadzili swoją działalność w mieście przez ok. 100 lat. Ślady ich działalności nie są dziś jednak tak widoczne, jak ślady poniemieckie, gdyż zostały w dużej mierze zatarte już podczas drugiej wojny światowej. Wśród elementów zaliczanych do pożydowskiego dziedzictwa materialnego można wymienić dwie grupy obiektów: sakralne i o charakterze świeckim.

W kulturze żydowskiej szczególny status świętości i pierwszeństwo w hierarchii – przed synagogą, szkołą i łaźnią rytualną – ma cmentarz (Walerjański 2007). W Katowicach zachował się kirkut z 1,5 tys. grobów, zlokalizowany przy ul. Kozielskiej (ryc. 10). Jest on niestety w bardzo złym stanie i pozbawiony ochrony jest regularnie dewastowany (ryc. 11). Do obiektów sakralnych należy ponadto zaliczyć dwie nieistniejące synagogi. Pierwsza, tzw. Stara Synagoga, wzniesiona została w 1862 r. u zbiegu dzisiejszych ulic Słowackiego i 3 Maja. Druga, znacznie okazalsza, zwana Wielką Synagogą, powstała w 1900 r. przy ul. Mickiewicza. Oba obiekty zostały wzniesione przez mieszkającego w Katowicach Żyda – Ignatza Grünfelda. Stara Synagoga została wyburzona po przejściu w ręce prywatne, po otwarciu nowej świątyni w 1900 r. Z kolei Wielka Synagoga była pierwszym obiektem, który padł ofiarą drugiej wojny światowej – została spalona 4 września 1939 r. W miejscu, gdzie się kiedyś znajdowała, mieści się obecnie niewielkie targowisko miejskie; stragany otaczają pomnik upamiętniający katowickich Żydów, natomiast w części ocalałego domu mod-

litwy przy synagodze jest dziś przychodnia zdrowia (ryc. 12). Do dziś przetrwał również budynek łaźni rytualnej, sąsiadujący z Wielką Synagogą, w którym obecnie mieści się bank (Dudała, Dziwoki 2004, Suchacka, Szczepański, Ślęzak-Tazbir 2007).

Ryc. 10. Kirkut przy ul. Kozielskiej
Źródło: fotografia autorki (2013)

Ryc. 11. Dom pogrzebowy przy cmentarzu żydowskim w Katowicach
Źródło: fotografia autorki (2013)

Ryc. 12. Tablica pamiątkowa w miejscu Synagogi Wielkiej w Katowicach oraz zachowany budynek domu modlitewnego przy synagodze – obecnie przychodnia zdrowia
Źródło: fotografia autorki (2013)

Mniej oczywistymi pozostałościami po działalności Żydów w mieście są kamienice, które budowali (w mieście działało przynajmniej sześć zakładów budowlanych założonych przez Żydów, z których najsłynniejsza była firma budowlana Grünfeldów) i których byli właścicielami. Wśród nich można wymienić istniejącą kamienicę na rogu ul. Warszawskiej i ul. Dyrekcyjnej, gdzie mieścił się żydowski sklep żelazny, oraz zachowaną willę Grünfeldów przy ul. Warszawskiej 14. Interesujące, aczkolwiek nieistniejące już, obiekty związane z żydowskimi mieszkańcami miasta znajdowały się przed drugą wojną światową w obrębie Rynku. Do rodziny Fröhlichów należała katowicka karczma zlokalizowana w miejscu, gdzie znajduje się Dom Handlowy Skarbek, natomiast do Izaaka Grützera należał hotel Welt, który stał w miejscu obecnego Domu Handlowego Zenit (Dudała, Dziwoki 2004).

5. Podsumowanie

Katowice, dziś miasto jednolite narodowościowo, jak już wspomniano, w przeszłości były miejscem styku wielu kultur, gdzie obok siebie mieszkali Ślązacy, Niemcy, Żydzi i Polacy. W XIX w. i na początku XX w. dominującą rolę w rozwoju miejscowości odgrywali Niemcy i Żydzi, a ślady tej działalności nadal są czytelne w przestrzeni miejskiej. W artykule scharakteryzowano to dziedzictwo, zwracając uwagę na jego zróżnicowanie oraz stan ich zachowania.

Wyróżniono dwa typy obiektów zaliczanych do dziedzictwa kulturowego pozostawionego przez ludność narodowości niemieckiej: obiekty związane z działalnością Niemców na rzecz rozwoju miasta Katowice, oraz obiekty związane z uprzemysławianiem badanego obszaru przez tzw. wielkich przemysłowców. Do pierwszej grupy zaliczono przede wszystkim rozplanowanie dawnego miasta, a dzisiejszego jego śródmieścia, a także zabudowę o charakterze miejskim wypełniającą tę przestrzeń: kamienice i wille, obiekty użyteczności publicznej i obiekty sakralne. Drugą grupę podzielono na trzy podgrupy: zabudowę zakładów przemysłowych, osiedla i kolonie patronackie oraz rezydencje właścicieli zakładów przemysłowych. Z kolei wśród elementów dziedzictwa materialnego kultury żydowskiej rozróżniono obiekty sakralne i obiekty o charakterze świeckim.

Największe skupisko obiektów o charakterze miejskim, zarówno tych poniemieckich, jak i pożydowskich, znajduje się w śródmieściu dzisiejszych Katowic. Jest to zgodne z miejscem zamieszkania i działalności tej ludności, która przybyła tworzyć tu nowe miasto. Ślady działalności niemieckiej są bardziej widoczne niż ślady działalności żydowskiej, jest ich też znacznie więcej. Przyczyny tego są dwie, po pierwsze to Niemcy byli właścicielami i zarządcami Katowic, a Żydzi odgrywali drugorzędną rolę, po drugie, ślady działalności żydowskiej zostały szybciej zatarte, chociażby przez działania wojenne.

Inny rozkład przestrzenny jest charakterystyczny dla elementów dziedzictwa kulturowego związanego z rozwojem przemysłu. Można je znaleźć na całym obszarze dzisiejszych Katowic, przy czym w śródmieściu jest ich najmniej. Należy pamiętać, że wraz z utworzeniem miasta wyprowadzono z niego funkcje przemysłowe, stąd ślady po działalności hutniczej w tej części miasta są zatarte. Jednocześnie industrializacja wywarła wpływ na rozwój pozostałych części badanego obszaru, przekształcając niemal każdą najmniejszą nawet osadę i pozostawiając po sobie ślad w postaci dziedzictwa poprzemysłowego. Spośród elementów tego dziedzictwa do najtrwalszych i jednocześnie najdłużej funkcjonujących w przestrzeni miejskiej należą kolonie i osiedla patronackie. Obiekty te, ze względu na pełnioną funkcję mieszkaniową, są najczęściej nieprzerwanie użytkowane, nawet po zamknięciu zakładu przemysłowego, na potrzeby którego

je zbudowano. Najtrudniej z kolei zachować nieczynne zakłady przemysłowe. Tego typu zabudowa jest nierzadko zdewastowana, a jej ewentualna rewitalizacja i adaptacja do pełnienia nowych funkcji okazuje się zbyt kosztowna i kłopotliwa do przeprowadzenia. Dlatego też takie obiekty poprzemysłowe przeważnie się likwiduje, a w przestrzeni miejskiej pozostają jedynie te, które uznano za zabytkowe.

Na koniec pozostaje omówić stosunek późniejszych pokoleń katowiczan do wielokulturowego dziedzictwa materialnego miasta. Właściwie egzystowało ono spokojnie w przestrzeni miejskiej aż do 1939 r. W okresie międzywojennym władze polskie zlikwidowały jedynie niemieckie pomniki, pozostawiając inne elementy w nienaruszonym stanie. Wybuch drugiej wojny światowej rozpoczął fazę niszczenia historycznych zasobów miasta. Najpierw Niemcy likwidowali ślady działalności Żydów, w tym celu spalono ich synagogę i pozbawiono mienia. Po wojnie z kolei nowe polskie władze systematycznie rozprawiały się z poniemieckim dziedzictwem. Takie wyburzenia ideologiczne spotkały m.in. willę Grundmanna czy zamek Wincklerów oraz częściowo osiedle patronackie Giszowiec, zlikwidowano ponadto cmentarz, na którym pochowani byli zasłużeni katowiczanie. Współcześnie coraz częściej dostrzega się wartość dziedzictwa pozostawionego przez przeszłe pokolenia, obejmując je opieką konserwatorską i renowując. Jest zatem szansa, że i przyszłe pokolenia będą mogły zapoznać się z wielokulturową przeszłością Katowic.

Literatura

Barciak A., 2004, *Uwagi o strukturze zawodowej i społecznej mieszkańców terenów współczesnych Katowic do początków XVIII w.*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 138. rocznicę uzyskania praw miejskich. Przemiany struktur społeczno-zawodowych ludności w dziejach Katowic*, Katowice, s. 31–39.

Chmielewska M., 2009, *Osiedla i kolonie robotnicze w Katowicach – identyfikacja, rozmieszczenie i stan zachowania*, „Acta Geographica Silesiana", 6, s. 9–14.

Chmielewska M., 2010, *Kopalnie węgla kamiennego w Katowicach*, [w:] Zagożdżon P.P., Madziarz M. (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 3, Wrocław, s. 50–59.

Chmielewska M., 2011, *Morfologiczne przemiany śródmieścia Katowic*, „Acta Geographica Silesiana", 1, s. 23–27.

Chmielewska M., 2012a, *Current changes in morphology of the city center of Katowice,* „Acta Geographica Silesiana", 11, s. 5–14.

Chmielewska M., 2012b, *Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic*, maszynopis pracy doktorskiej, Sosnowiec.

Chmielewska M., 2012c, *Osiedla patronackie jako dziedzictwo kulturowe miasta postindustrialnego – studium przypadków: Giszowiec, Nikiszowiec i Załęże w Katowi-*

cach, [w:] Sitek S. (red.), *„Stare i nowe" problemy badawcze w geografii społeczno--ekonomicznej*, Sosnowiec, s. 63–76.

Chmielewska M., Szajnowska-Wysocka A., 2011, *Upper Silesia as a historical region of cultural borderland*, [w:] Heffner K. (red.), *Historical regions in the structures of European Union, Region and Regionalism*, No. 10, vol. 2, s. 59–66.

Dudała H., Dziwoki J., 2004, *Rok 1865 w świetle katowickich ksiąg metrykalnych*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 138. rocznicę uzyskania praw miejskich. Przemiany struktur społeczno-zawodowych ludności w dziejach Katowic*, Katowice, s. 63–137.

Falęcki T., 2004, *Nazwy miejscowe Katowic jako obraz przemian politycznych i kulturalnych*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 138. rocznicę uzyskania praw miejskich. Przemiany struktur społeczno-zawodowych ludności w dziejach Katowic*, Katowice, s. 21–30.

Golka M., 1997, *Wielokulturowość: między ładem a chaosem*, [w:] Cichocki R. (red.), *Teorie społeczne a możliwości praktyczne*, Poznań, s. 11–22.

Jaworski W., 2004, *Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej w Katowicach w XX w.*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 138. rocznicę uzyskania praw miejskich. Przemiany struktur społeczno-zawodowych ludności w dziejach Katowic*, Katowice, s. 211–225.

Jedynak Z., 2002, *Przemiany własnościowe, gospodarcze i społeczne na terenie Wielkich Katowic*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 136. rocznicę uzyskania praw miejskich*, Katowice, s. 80–86.

Jedynak Z., 2005, *Badania naukowe i upowszechnianie wiedzy historycznej w Katowicach przełomu XIX i XX w.*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 139. rocznicę uzyskania praw miejskich. Wielokulturowość Katowic*, Katowice, s. 93–101.

Kuzio-Podrucki A., 2002, *Wincklerowie. Ich dzieje i fortuna*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 136. rocznicę uzyskania praw miejskich*, Katowice, s. 244–250.

Pierzak J., 2005, *Zróżnicowanie kulturowe Katowic w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 139. rocznicę uzyskania praw miejskich. Wielokulturowość Katowic*, Katowice, s. 41–59.

Rekłajtis E., 2007, *Wielokulturowość i uproszczenia makroskali*, [w:] Barska A., Korzeniowski M. (red.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, Opole, s. 71–94.

Sobczyński M., 2012, *Interakcja „badacz – przedmiot badania" w studiach nad mniejszościami w Polsce*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej", 1, s. 95–112.

Starnawska J., 1990, *Dzieje Katowic (1299–1945)*, Katowice.

Suchacka M., Szczepański M.S., Ślęzak-Tazbir W., 2007, *Prometeusz w wielkim mieście. Wielokulturowość i twórcze metropolie*, [w:] Barska A., Korzeniowski M. (red.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, Opole, s. 153–168.

Szaflarski J. (red.), 1978, *Katowice 1865–1945*, Katowice.

Szaraniec L., 1980, *Osady i osiedla Katowic*, Katowice.

Szaraniec L., 2007, *Wielokulturowość Górnego Śląska*, Katowice.

Tkocz M., 1995, *Katowice jako ośrodek regionalny w latach 1865–1995*, Katowice.

Walerjański D., 2007, *Zapisane w kamieniu – zachowane zabytki żydowskie*, [w:] *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, Katowice, s. 14–26.

Woźniczka Z., 2002, *Katowice po II wojnie światowej*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 136. rocznicę uzyskania praw miejskich*, Katowice, s. 126–152.

Woźniczka Z., 2005, *Katowice po 1945 roku – od tygla ludnościowego do jednorodności narodowej*, [w:] Barciak A. (red.), *Katowice w 139. rocznicę uzyskania praw miejskich. Wielokulturowość Katowic*, Katowice, s. 109–137.

Multicultural heritage of Katowice

Summary

The paper applies to the city of Katowice, which in the past was a multicultural town, inhabited by Silesians, Germans, Jews and Poles at the same time, and which is today a city of one nation, inhabited by Poles. The aim of the paper was to characterize the cultural heritage left in Katowice by the former German and Jewish inhabitants. The article outlines the history of the development of the city with emphasis on the impact of people representing different cultures on the character of Katowice, presents elements of the cultural heritage left by Germans and by Jews, and discusses the value of this heritage to later generations of inhabitants of Katowice.

Key words: Katowice, Jews, Germans, cultural heritage.

Marta Chmielewska, dr
Zakład Geografii Osadnictwa i Studiów Regionalnych, Katedra Geografii Ekonomicznej, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, 41-200 Sosnowiec, ul. Będzińska 60